

TUĐE SVESTI

John L. Austin

Osećam da se slažem sa mnogim, a posebno sa važnijim, delovima onoga što je g. Wisdom napisao, i u ovom radu i u korisnom nizu članaka o “Tuđim svestima” i drugim problemima :Takođe, osećam žalosnu sigurnost da čovek mora da bude neka vrsta budale da bi srljao ko muva bez glave po oblasti kojom su već prošli anđeli. U najboljem slučaju mogu da se nadam da učinim skroman doprinos jednom delu problema, gde se čini da malo više marljivosti ne bi bilo na odmet. Mogao bih samo da poželim da se radilo o važnijem delu, bližem središtu problema. Međutim, našao sam da nisam u stanju da pristupim središtu, dok sam još uvek zaglibljen na periferiji. A možda će g. Wisdom da ima razumevanja za politiku da dlaku cepamo na troje, da se ne bismo počupali za kose.

G. Wisdom, bez sumnje ispravno, uzima da je glavna teškoća u kojoj smo se našli izazvana pitanjima kao što je “ Kako znamo da je drugi čovek ljut?”. On, takođe, navodi I druge oblike pitanja- “da li (ikada) znamo?” misli, osećanja, osećanja, osećanja, svest itd. drugog stvorenja. Ali izgleda verovatno da se svako od ovih daljih pitanja prilično razlikuje od prvog, koje je i samo bilo dovoljno da me prezaposli i koga ću se držati do kraja.

Metod g. Wisdoma je da se dalje pita: *da li ove stvari znamo na način sličan onom na koji znamo* da voda u čajniku vri, da je u susedstvu zabava, ili koliko je težak čičak? Ali kako je išao dalje, činilo mi se da nam možda nije dao sasvim tačan opis (možda samo zato što je opis bio suviše letimičan) onoga što bismo rekli kad bi nas neko upitao “Kako znate?” te stvari. Na primer, kazati, u slučaju zabave, da za nju znamo “ po analogiji” bilo bi, u najbolju ruku, suviše prefinjen odgovor (kome bi oni profinjeniji mogli da pretpostave frazu “indukcijom”), a uz to izgleda i neispravan, zato što, mislim, mi ne kažemo da *znamo* po analogiji, već samo da nešto *dokazujemo* po analogiji. Stoga sam bio naveden da razmotrim šta se stvarno događa kad obična ljude upitamo “Kako znate?”.

Očigledno, mnogo zavisi od vrste stvari za koju nas pitaju, « Kako znate?», i sigurno je da postoje mnoge vrste slučajeva koje uopšte neću obraditi, ili bar ne podrobno. Vrsta tvrdnji koje se čine najprostijim i istovremeno, na izgled, sličnim tvrdnji «On je ljut», jeste tvrđenje kao što je « To je češljugar» (« Čajnik vri ») – tvrđenje o pojedinačnoj, empirijskoj činjenici. To je vrsta tvrdnje u slučaju koje postoji mogućnost da nas upitaju «Kako znate?», i za koje, bar povremeno, kažemo da ga ne znamo, već samo verujemo. Ona može da nam posluži isto tako dobro kao i bilo koja druga vrsta tvrdnje.

Kad tvrdimo nešto, kao « U bašti je češljugar» ili « On je ljut», postiji smisao u kojem impliciramo da smo u to sigurni ili da to znamo (« Ali držao sam da to *znaš* », rečeno s prekorom), mada u jednom sličnom ali strožem smislu impliciramo samo da u to *verujemo*. Prema tome, tvrdeći nešto slično neposredno smo izloženi pitanjima (1) « Da li *znaš* da je u bašti?», « Da li *znaš* da je ljut?» i (2) « *Kako znaš* ?». ako na (1) damo potvrđan odgovor, može nam ond biti postavljeno drugo pitanje, a čak se i samo prvo pitanjeobično uzima kako poziv da izložimo , ne samo *da li*, već i kako znamo. Ali s druge strane, možemo lepo da odgovorimo, odrečno na prvo pitanje: možemo da kažemo « Ne, ali mislim da jeste », « Ne, ali verujem da je ljut ». Jer implikacija da znam ili da sam siguran nije stroga: nismo svi tako

vaspitani u tako užasno ili povoljno strogom duhu. Ako ovako postupimo, onda se izlažemo pitanju, koje bi takođe moglo da nam bude postavljeno i bez ikakvog uvoda: « Zašto ne veruješ? » (ili « Šta te navodi da tako misliš ? », « Šta te navodi da to pretpostaviš ? »).

Postoji naročita razlika između dva oblika prigovora : « *Kako znaš?* » i « *Zašto veruješ?* ». Čini se da nikada ne pitamo « *Zašto znaš ?* » i « *Kako veruješ?* ». A u tom pogledu, isto kao i u drugima koje ćemo pomenuti kasnije, ne samo reči kao « pretpostaviti », « uzeti », već i izrazi « biti siguran », « biti u izvesnosti », slede primeru « verovati », a ne primeru « znati ».

Oba pitanja, « *Kako znaš ?* » i « *Zašto veruješ?* », mogu da se sasvim lepo postave samo iz učtive radoznalosti, iz istinske želje da se nešto sazna. Ali isto tako, oba mogu da se postave kao zajedljiva pitanja, i kad su tako postavljena, javlja se dalja razlika. « *Kako znaš?* » sugerira da možda uopšte *ne znaš*, dok « *Zašto veruješ?* » sugerira da možda *ne treba* da veruješ. Ne postoji sugestija¹ da *ne treba* da znaš, ili da u stvari *ne veruješ*. Ako onaj ko nam prigovara smatra da odgovor na « *Kako znaš ?* » ili « *Zašto veruješ ?* » ne zadovoljava, on u ova dva slučaja dalje postupa prilično različito. Njegov sledeći protivudarac će biti, na jednoj strani, nešto kao « Onda ti *ne znaš* ništa slično », ili « Ali to nije dokaz: u tom slučaju ti to stvarno uopšte *ne znaš* », a na drugoj strani, nešto kao « To je vrlo slabo svedočanstvo na koje se oslanjaš: ne bi trebalo da u to veruješ samo na osnovu njega ».²

Nije osporeno « postojanje » vašeg navodnog verovanja, ali « postojanje » vašeg navodnog znanja *jeste*. Ako želimo da kažemo kako su « verujem », isto kao i « siguran sam » i « u izvesnosti sam u pogledu... » opisi subjektivnih mentalnih ili kognitivnih stanja ili stavova ili čega već ne, tada « znam » to nije, ili nije bar samo to: ono ima drugačiju funkciju u govoru.

« Pa naravno », reći će se, « znam » je očigledno nešto više od toga, više od opisa mog sopstvenog stanja. Ako *znam*, onda *ne mogu da ne budem u pravu*. Uvek možeš da pokažeš da nešto ne znam, ako pokažeš da nisam u pravu ili da bih mogao da ne budem u pravu, ili da pokažeš da nisam znao, pokazujući da sam mogao da ne budem u pravu. Po *ovome* se znanje razlikuje čak i od osećanja najveće moguće izvesnosti. « Kad bude vreme, ovo ćemo morati da razmotrimo, ali prvo treba da razmotrimo tipove odgovora koji se mogu dati na pitanje « *Kako znaš?* ».

Pretpostavimo da sam rekao « U dnu bašte je pegavi bukavac », i da ne pitate « *Kako znaš?* », - moj odgovor može da dobije vrlo različite oblike:

- (a) Odrastao sam pored močvare.
- (b) Čuo sam ga.
- (c) Čuvar mi je rekao.
- (d) Po njegovoj rici.
- (e) Na osnovu rikanja.
- (f) Zato što riče.

Možemo da kažemo, približno, da su prva tri odgovora odgovori na pitanja, različito shvaćena, « *Kako si doznao?* », « *Kako si se našao u položaju da to znaš?* », « *Otkuda ti u*

¹ Ali u posebnim slučajevima i u naročitom smislu, postoji, - na primer, nekoga ko je upravo rekao nešto što predstavlja krajnje poverljivu informaciju možemo prekorno da upitamo « *Kako ti znaš?* ».

² U slučaju znanja, zanimljiva varijanta bila bi « *Ne treba da kažeš* (nisu to tvoja posla da kažeš) da to uopšte znaš ». Naravno, ovo je samo površno slično sa « *Ne treba to da veruješ* »: treba da *kažeš* da to veruješ, ma kako skromno bilo svedočanstvo, ako u to zaista veruješ.

položaju da to znaš?», ili «Kako ti da to znaš?», dok su druga tri odgovori na pitanje «Kako možeš da raspoznaš bukavca?», shvaćeno na različite načine. To jest mogu da uzmem da ste me pitali:

- (1) Kako sam dospeo u položaj da znam nešto o pegavim bukavcima?
- (2) Kako sam dospeo u položaj da kažem da postoji bukavac sada i ovde?
- (3) Kako raspoznajem (mogu da raspoznam) bukavce?
- (4) Kako raspoznajem (mogu da raspoznam) da je ova stvar sada i ovde bukavac?

Implikacija je da, da bih znao da je ovo bukavac, moram:

- (1) da budem vaspitan u okolini u kojoj sam mogao dobro da upoznam bukavce;
- (2) da u sadašnjem slučaju, moram da se nalazim u izvesnim pogodnim okolnostima;
- (3) da sam naučio da prepoznajem ili raspoznajem bukavce;
- (4) da sam ovo ovda uspešno prepoznao kao bukavca.(1) i (2) znače da sam mogao da imam iskustva izvesne vrste, da sam morao da se nalazim u izvesnim podesnim okolnostima, (3) i (4) znače da sam morao da promenim izvesnu vrstu i količinu oštroumnosti.³

Pitanja postavljena pod (1) i (3) odnose se na naša prošla iskustva, na pogodne okolnosti i aktivnost za učenje kako da razlikujemo ili razabiramo, i s tim u vezi, na ispravnost ili neispravnost jezičkih navika koje smo stekli. Od ovih ranijih iskustava zavisi koliko *dobro* poznajemo stvar, isto kao što u različitim, ali srodnim, slučajevima «znanja», od našeg ranijeg iskustva zavisi koliko *iscrpno* ili koliko *prisno* nekoga ili nešto znamo: neku osobu poznajemo iz viđenja ili prisno, grad s kraja na kraj, dokaz i kad je izložen unatraške, posao u svakoj pojedinosti, pesmu reč po reč, Francuza čim ga vidimo. «On ne zna šta je ljubav (ili šta je prava glad)» znači da nije imao dovoljno iskustva da bi bio u stanju da je prepozna i razlikuje od onoga što joj je površno slično. Prema tome koliko dobro poznajem neku stvar, i prema tome o kojoj vrsti stvari se radi, mogu da je prepoznam, opišem, reprodukujem, nacrtam, odrecitujem, primenim i slično. Tvrdnje kao što su «Znam vrlo dobro da nije ljut» ili »Vrlo dobro znaš da ovo nije svila», mada se, naravno, odnose na nešto što se dešava u sadašnjosti, pripisuju izvrsnost našeg znanja predašnjem iskustvu, isto kako i uobičajena fraza «Dovoljno si odrastao da bi bio pametniji»⁴

Nasuprot ovome, pitanja postavljena pod (2) i (4) odnose se na sadašnje okolnosti. Ovde nekoga možemo da pitamo «Koliko *određeno* znaš?». Možeš nešto da znaš izvesno, sasvim pouzdano, zvanično, verujući mu na reč, iz besprekornih izvora, samo posredno i tako dalje.

Neki od odgovora na pitanje «Kako znate?» se, prilično neobično opisuju kao «razlozi za znanje», ili «razlozi da se zna», ili ponekad čak kao «razlozi zašto znam», uprkos činjenice da nikad ne postavimo pitanje «zašto znaš?». Ali sigurno, prema *Oxford Dictionary*, «razlozi su nešto što se navodi u odgovor na pitanje «Zašto?», baš kao što u odgovor na pitanje «Zašto

³ «Znam, znam, video sam to sto puta, nemoj meni da pričaš» Izražava obilje okolnosti pogodnih da se nešto dozna. «Ne ume da razlikuje ni kišobran od metle» postavlja zahtev za minimumom pronicljivosti u prepoznavanju ili klasifikovanju. «Znam to, kao što znam kako se zovem» kaže se da bi se dao primer nečega što smo *moralni* da saznamo i *moralni* da naučimo kako da razlikujemo.

⁴ Priloga koje možemo da umetnemo u «Kako... znaš?» nema mnogo i oni pripadaju malobrojnim vrstama. Oni se, praktično, ne preklapaju koji mogu da budu umetnuti u «Kako... veruješ?» (čvrsto, iskreno, istinski itd.).

u to veruješ?» zaista navodimo razloge za verovanje. Međutim, ovde treba povući razliku: «Kako znaš da je kompanija AG Farben radila za potrebe Hitlerovog Vermachta?» «Imam sve razloge da to znam: bio sam član istažne komisije»; ovde se navođenje mojih razloga za znanje sastoji u iznošenju kako sam dospao u položaj da nešto znam. Na isti način upotrebljavamo izraze «Znam *zato* što sam video da je to učinio», ili «Znam *zato* što sam to pogledao pre samo deset minuta»; ovi izrazi su slični sa «Pazi stvarno: to jeste plutonijum. Kako si znao?», «Dugo sam studirao fiziku, pre nego što sam prešao na klasičnu filologiju», ili sa «Trebalo bi da to znam, bio sam udaljen svega nekoliko koraka». S druge strane, razlozi za *verovanje* su normalno nešto sasvim različito (lista simptoma, argumenti u prilog nečemu i slično), mada postoje slučajevi u kojima kao razloge za verovanje doista navodimo to da smo se našli u položaju da steknemo pouzdano svedočanstvo:»Zašto veruješ da je lagao?» «Posmatrao sam ga vrlo pažljivo».

Među slučajevima kada navodimo naše razloge za znanje, naročitu i važnu klasu obrazuju oni slučajevi kada se pozivamo na neki autoritet. Ako me upitaju «Kako znaš da su izbori danas?», spreman sam da odgovorim: «Pročitao sam to u *The Timesu*», a ako me upitaju:»Kako znaš da su Persijanci poraženi kod Maratona?», spreman sam da odgovorim:»Herodot to izričito rvrdi». U ovim slučajevima «Znam» je ispravno upotrebjeno:znamo »iz druge ruke» onda kada možemo da se pozovemo na neki autoritet koji je bio u položaju da zna (možda i sam samo iz druge ruke).⁵ Tvrđenje nekog autoriteta čine me svesnim nečega, omogućavaju mi da znam nešto što inače ne bih znao. On je izvor znanja. U mnogim slučajevima, ovakve razloge za znanje suprotstavljamo drugim razlozima za verovanje u istu stvar:» Čak i da to nismo znali, čak i da on to nije priznao, dokazi protiv njega bili bi dovoljni da ga pošalju na vešala».

Naravno, očevidno je da za «znanje» ove vrste «postoji mogućnost da bude pogrešno», zahvaljujući nepouzdanosti ljudskog svedočenja (predrasude, greške, laž, preterivanje itd.). I pored toga, neko ljudsko svedočenje korenito menja situaciju. Kažemo «Nikada nećemo znati šta je Cezar osećao tokom bitke kod Filipia» zato što nam o tome nije ostavio pismeni izveštaj: *da jeste*, tada reći «nikada nećemo znati» ne bi imalo isti smisao, mada još uvek možemo da kažemo «To ne zvuči uverljivo: nikada *stvarno* nećemo znati istinu» i slično. Prirodno, mi smo razboriti: ne kažemo da znamo (iz druge ruke), ako imamo kakav naročit razlog da sumjamo u svedočanstvo: ali mora da postoji *neki* razlog. U govoru (kao i u drugim stvarima), od fundamentalnog je značaja to što imamo pravo da u druge ljude imamo poverenje, osim ukoliko ne postoji neki konkretan razlog za nepoverenje. Verovanje drugim osobama, prihvatanje svedočanstava, glavna je, ili jedna od glavnih poenti govora. Ne učestvujemo u (kompetitivnim) igrama, osim s verom da protivnik pokušava da pobedi: ako to ne pokušava, onda to nije igra, već nešto drugo. Isto tako, ne razgovaramo (deskriptivno) sa ljudima, osim s verom da pokušavaju da nam prenesu neku informaciju.⁶

⁵ Znati iz druge ruke ili na osnovu nekog autoriteta nije isto što i “znati posredno”, ma šta ovaj problematičan i možda izveštačen izraz mogao da znači. Ako ubica “prizna”, onda, ma šta mi mislili o vrednosti “priznanja”, ne možemo da kažemo da “ znamo (samo) posredno da je on to učinio”, niti to možemo da kažemo ako je neki očevidac, pouzdan ili nepouzdan, tvrdio da je video kako je on to učinio. Prema tome, takođe nije ispravno da kažemo da sam ubica “neposredno” zna da je to učinio ma šta tačno “neposredno znati” moglo da znači

⁶ Oslanjanje na tuđi autoritet je od fundamentalnog značaja u raznim stvarima, na primer za potvrdu hipoteza ili za ispravnost naše sopstvene upotrebe reči, koju smo naučili od drugih.

Vreme je da se okrenemo pitanju «Kako možeš da raspoznaješ?», to jest, smislu (2) i (4) pitanja «Kako znaš?». Ako ste me pitali «Kako znaš da je to češljugar?», tada mogu da odgovorim «Na osnovu njegovog ponašanja», «Po njegovim šarama», ili podrobnije, «Po njegovoj crvenoj glavi», «Na osnovu toga što jede bobice»: To jest, navodim, ili iznosim sa izvesnim stupnjem preciznosti, one odlike situacije koje mi omogućavaju da je prepoznam kao situaciju koja treba da se opiše onako kako sam je ja i opisao. Posle toga, još uvek možete na nekoliko načina da mi prigovorite što sam rekao da je to češljugar, bez i najmanjeg «osporavanja mojih činjenica», što je dalji stupanj, kojim ćemo se baviti kasnije. Možete da prigovorite:

(1) Ali češljugari *nemaju* crvenu glavu.

(1a) Ali to nije *češljugar*. Na osnovu tvog sopstvenog opisa mogu da vidim da je to *senica*.*

(2) Ali to nije dovoljno: mnogo drugih ptica imaju crvene glave. Ono što kažeš ne dokazuje da je to češljugar. Na osnovu svega što ti je poznato, to može da bude i detlić.

Prigovori (1) i (1a) tvrde da sam, na ovaj ili onaj način, očevidno nesposoban da prpoznam češljugare. Može da se radi o (1a)- da nisam naučio pravo, (uobičajeno, popularno, zvanično) ime za ovo stvorenje («Ko te je naučio da upotrebiš reč češljugar?») ⁷ ili može da se radi o tome da moja sposobnost razlikovanja, i time klasifikovanja, nikada nije bila dovoljno izoštrena za primenu u ovim pitanjima, tako da se kod mene javlja zbrka kad treba da raspoznam različite vrste britanskih ptičica. Ili, naravno, može da se radi pomalo i o jednom i o drugom. Kad me zbog ovoga optužujete, možda nećete biti toliko skloni da upotrebite izraz «Ti ne znaš» ili «Ne treba da kažeš da znaš», već pre «Ali to *nije* češljugar (*češljugar*)» ili «Tada grešiš što ga nazivaš češljugarom». Ali ipak, ako vas upitaju, naravno da biste porekli tvrdnju da ja znam da je to češljugar.

Kad se radi o prigovoru (2), bili biste spremniji da odmah kažete «Tada ti to ne znaš», zato što ono što sam rekao ne dokazuje, nije dovoljno da dokaže da je to češljugar. Ovde se javlja nekoliko važnih problema:

(a) Ako kažete «To nije dovoljno», tada morate da imate na umu neki manje više određeni nedostatak. «Da bi bio češljugar, pored crvene glave mora da ima i karakteristične šare oko očiju», ili «Kako znaš da to nije detlić? Detlići takođe imaju crvenu glavu.» Ako ne postoji neki određeni nedostatak, koji ste makar spremni da navedete ako se to od vas zatraži, tada je nepromišljeno (bezočno) da samo nastavite da tvrdite «To nije dovoljno».

(b) Dovoljno je dovoljno: to ne znači sve. Dovoljno znači dovoljno da se pokaže kako (s obzirom na ono što je razumno da se očekuje, i sobzirom na naše svrhe i namere) «ne može» da se radi ni o čem drugom, kako nema mesta ni jednom alternativnom opisu. To *ne znači*, na primer, dovoljno da se pokaže kako se ne radi o *prepariranom* češljugaru.

(c) «Na osnovu njegove crvene glave», dato kao odgovor na pitanje «Kako znaš?», zahteva brižljivo razmatranje: posebno, ono se bitno razlikuje od «Zato što ima

* Ali to nije *goldjinch*... To je *goldcrest*. (Prim.prev)

⁷ Pogrešno imenovanje nije ništa trivijalno ili neozbiljno: ako upotrebig pogrešno ime, dovešću druge u zabludu, i takođe pogrešno razumeti informacije koje mi oni saopštavaju. "Naravno, znao sam sve o njegovom stanju, ali nisam shvatio da je to *dijabetes*: mislio sam da je rak i da je neizlečiv; da sam samo znao da je dijabetes, odmah bih pomislio na insulin". *Znati šta stvar jeste* u velikoj meri znači znati joj ime, i to koje je pravo ime za nju.

crvenu glavu», koje se, ponekad, takođe daje kao odgovor na pitanje «Kako znaš?», a obično se daje kao odgovor na pitanje «Zašto to veruješ?». Ono je mnogo srodnije očigledno «neodređenim» odgovorima kao što su «Na osnovu njegovih šara» ili «Na osnovu njegovog ponašanja», nego što na prvi pogled izgleda. Ono što tvrdimo kad kažemo da znamo (tj. da možemo da raspoznamo) jeste da *prepoznajemo*: a prepoznavanje, bar u ovakvim slučajevima, sastoji se u viđenju, ili opažanju na neki drugi način, odlike ili odlika za koje smo sigurni da su slične nečemu što smo ranije zapazili (i obično imenovali) u nekom ranijem slučaju, u našem iskustvu. Ali ovo što vidimo, ili na neki drugi način opažamo, ne mora nužno da bude nešto što se može *opisati rečima*, još manje opisati u svakoj pojedinosti, na neki neutralan način, na način koji nas ni na šta ne obavezuje, i da je bilo ko, ko vam padne na pamet, u stanju da to uradi. Skoro svako može da prepozna nabusit izraz lica, ili miris katrana, ali malo njih može da ih opiše na takav neutralan način, tj. nekako drukčije a ne kao «osoran» izraz, ili miris «katrana»: mnogi mogu da prepoznaju, i to «sa izvesnošću», vina iz različitih godina, modele odeće različitih modnih kuća, razne nijanse zelenog, modele automobila posmatranih otpozadi i slično, a da nisu u stanju da o tome kažu nešto određenije-mogu da kažu samo da ih raspoznaju «po ukusu», «na osnovu kroja» i tako dalje. Tako, kad kažem da mogu da raspoznam pticu «na osnovu njene crvene glave», ili da prepoznam prijatelja «po njegovom nosu», impliciram da ima nešto *osobeno* u crvenoj glavi ili nosu, nešto osobeno za češljugare ili za njega po čemu možete (uvek) da ih raspoznate. Pošto klasifikatorni termini bilo kog jezika malobrojni i grubi u poređenju sa beskonačnim brojem odlika koje u našem iskustvu prepoznajemo, nije nikakvo čudo što stalno pribegavamo izrazima koji počinju sa «na osnovu» i «po» i što nismo u stanju da podrobnije i preciznije kažemo *kako* ih raspoznajemo. Često sasvim dobro nešto znamo, a da smo jedva u stanju da kažemo «na osnovu» čega to znamo, još manje šta je to toliko naročito u tome. Svaki odgovor koji počinje sa «na osnovu» i «po» namerno ima ovu spasonosnu «neodređenost». Nasuprot tome, odgovor koji počinje sa «Zato što» je opasno određen. Kad kažem da znam da je to češljugar «zato što ima crvenu glavu», impliciram da je sve što sam o njemu zapazio, ili što je bilo potrebno da zapazim, to da je njegova glava crvena (ništa naročito ili osobeno za nijansu, oblik itd, šare): tako da ne impliciram da ne postoji ni jedna druga britanska ptičica osim češljugara koja bi imala bilo kakvu vrstu crvene glave.

(d) Uvek kad kažem da nešto znam, može se smatrati kako izjavljujem da sam, u izvesnom smislu koji odgovara vrsti tvrdnje o kojoj se radi (i mojim svrhama i namerama), u stanju da to i *dokažem*. U ovom vrlo običnom tipu slučaja, «dokažem» izgled da znači tvrđenje o tome koje su odlike situacije dovoljne da je čine situacijom koja se može ispravno opisati onako kako smo je opisali, a ne na bilo koji drugi, relevantno različit način. Uopšteno govoreći, slučajevi kada mogu da «dokažem» da nešto znam su slučajevi u kojima upotrebljavamo «zato što» formulu; slučajevi kada «znamo a ne možemo da dokažemo» su slučajevi u kojima pribegavamo formulama «na osnovu» ili «po».

Verujem da su dosad postavljeni problemi oni koji se najistinskije i najnormalnije postavljaju pitanjem «Kako znaš?», Ali postoje i druga, dalja pitanja, koja se ponekad postavljaju pod istom rubrikom, i to naročito od strane filozofa, za koja se može misliti da su važnija. To su nedoumice oko «stvarnosti» i oko «biti siguran» i «biti u izvesnosti».

Do sada, kad ste mi prigovarali pitanjem «Kako znaš?», nije se smatralo da *dovodite u sumnju verodostojnost mojih svedočanstava* mada ste pitali kakva je ona, niti ste *osporavali*

moje činjenice (činjenice na koje se pozivam da bih dokazao da je to češljugar), mada ste tražili da ih podrobnije izložim. Sada se može učiniti ova dalja vrsta prigovora, napad na *pouzdanost* navodnih «svedočanstava» ili navodnih «činjenica».Možete da pitate:

(1) Ali da li znaš da je taj češljugar *stvaran*? Kako znaš da ne sanjaš? Najzad, zar to ne bi mogao da bude preparirani češljugar? I da li je njegova glava stvarno crvena? Zar ne bi mogla da bude obojena, ili možda da je osvetljena nekim neobičnim svetlom?

(2) Ali da li si siguran da je to *prava* crvena za češljugara? Da li si sasvim siguran da ne ide suviše u naranđasto? Da to nije možda suviše kreštav glas za pegavog bukavca?

Ovo su dve različite vrste nedoumice, mada je vrlo verovatno da mogu da se udruže, ili pomešaju, ili da se prelivaju jedna u drugu; npr.»Da li si siguran da je to stvarno crveno?« može da znači «Da li si siguran da nije naranđasto?» ili «Da li si siguran da se ne radi o neobičnom osvetljenju?»

1. STVARNOST

Ako me zapitate «Kako znaš da je ovaj štap stvaran?», «Kako znaš da je stvarno prelomljen?» («Da li si siguran da je on stvarno ljut?»), tada dovodite u sumnju, na neki naročit način, verodostojnost mojih svedočanstava ili mojih činjenica (često je neizvesno šta). Moje sadašnje doživljavanje ili stvar koju razmatram (ili neizvesno koje od ovoga) mogu da - na razne *naročito priznate* načine koji suštinski zavise od prirode stvari za koju sam izjavio da znam - budu nenormalni, *lažni*. Mogu li da sanjam, ili da sam u delirijumu, ili pod uticajem meskalina itd; ili opet, stvar može da bude preparirana, naslikana, samo model, veštačka, neki trik, nakaza, samo igračka, simulirana, odglumljena itd; ili opet, postoji neizvesnost (to je ostavljeno otvoreno) da li je krivica do *mene* ili do *predmeta* - priviđenja, odrazi u ogledalu, neobični svetlosni efekti itd.

Ove sumnje treba da se otklone pomoću priznatih procedura (naravno više ili manje priznatih) koje odgovaraju posebnom tipu slučaja o kojem se radi. Postoje priznati načini da se razlikuje san od jave (kako bismo inače mogli da upotrebljavamo ove reči i da ih jednu drugoj suprotstavljamo?), da se odluči da li je ptica preparirana ili živa, i tako dalje. Sumnja ili pitanje «Da li je to stvarno?» uvek ima (mora da ima) neku naročitu osnovu, mora da postoji neki «razlog za pretpostavku» da to nije stvarno, u smislu nekog specifičnog načina, ili konačnog broja specifičnih načina, na koje se sugerije da ovaj doživljaj ili predmet mogu da budu *lažni*.Ponekad (obično), iz konteksta je jasno šta se sugerira: češljugar bi mogao da bude prepariran, ali se ne sugerira da je priviđenje, - oaza u pustinji bi mogla da bude priviđenje, ali ne i preparirana. Ako ovo nije jasno iz konteksta, tada sam imam pravo da upitam «Kako to misliš? Da li misliš da može da bude preparirana ili šta? Šta to sugeriraš?»Metafizičareva ujdurma se sastoji u tome da pita «Da li je ovo stvarni sto?» (vrsta objekta za koji ne postoji očigledan način da bude lažan), a da ne specifikuje ili ne određuje šta s njim može da ne bude u redu, tako da se osećam izgubljenim «kako da dokažem» da je sto stvaran.⁸ Ovakva upotreba reči «stvaran» nas dalje vodi ka pretpostavci da «stvarno ima samo jedno značenje («stvarni svet»,»materijalni objekti»), i to veoma duboko i zagonetno. Umesto toga, treba uvek da zahtevamo da se specifikuje ono čemu se «stvarno» suprotstavlja

⁸ Opsenari i mađioničari to takođe koriste. «Da li bi neko izašao i uverio se da je ovo savršeno običan šešir?» To nas ostavlja sasvim zbunjenim: stidljivo se slažemo da zaista izgleda sasvim obično, a svesni smo da nemamo pojma na šta da zapravo da obratimo pažnju.

– šta moram da pokažem da stvar «nije» da bih pokazao da je «stvarna»; a tada ćemo obično da nađemo neku specifičnu, manje fatalnu, reč koja odgovara ovom pojedinom slučaju da zamenimo reč «stvarno».

Kada u običnom slučaju kažem da znam da je ovo češljugar, ne dovodi se u pitanje to da znam da je ovo «stvarni» češljugar: preduzete su samo razumne mere predostrožnosti. Ali kada se u *naročitim* slučajevima to *dovode u pitanje*, tada mogu da se uverim da je to stvarni češljugar na način sličan onom na koji sam se uverio da je to češljugar, mada u nekim slučajevima potvrda od strane drugih svedoka igra naročito važnu ulogu. Još jednom, preduzimaju se samo razumne mere predostrožnosti, zavisno od naših svrha i namera. I još jednom, u naročitim slučajevima, isto kao i u običnim, važe dva dalja uslova:

(a) Nikako ne znam *uvek* da li je češljugar stvaran ili nije. Može da odleti pre nego što uspem da to proverim, ili da ga dovoljno temeljno pregledam. To je dovoljno prosto: ipak su neki skloni da dokazuju da, zato što *ponekad* ne znam ili ne mogu da otkrijem, *nikada* ne mogu da znam.

(b) «Biti siguran da je nešto stvarno» nije ništa bolji dokaz protiv čuda (ili neobičnih događaja) u prirodi nego što ma šta drugo jeste, ili *sub specie humanitatis* može da bude. Ako smo se uverili da je to češljugar, i to stvarni češljugar, a potom on učini nešto neobično (eksploDIRA, citira V. Woolf ili šta već ne), ne kažemo da nismo bili u pravu kad smo rekli da je to češljugar, već *ne znamo šta da kažemo*. Reči nas bukvalno izdaju: «Šta misliš da je trebalo reći?», «Šta sad da kažemo?», «Šta bi ti rekao?» Kad sam se uverio da je to stvarni češljugar (da nije prepariran, da i drugi nezainteresovani posmatrači potvrđuju njegovo postojanje itd.), tada *ne dolazim* do «predviđanja» kad kažem da je to stvarni češljugar, i bilo šta da se dogodi, u jednom vrlo dobrom smislu te reči, ne može se dokazati da nisam bio u pravu. Čini se da je vrlo ozbiljna pogrška ako pretpostavimo da je jezik (ili najveći deo jezika, jezik o stvarnim predmetima) «predikativan» na takav način da budućnost uvek može da dokaže da nismo u pravu. Ono što budućnost uvek *može* da učini jeste da nas navede da *preispitamo naše ideje* o češljugarima ili stvarnim češljugarima ili bilo čemu drugom.

Možda bi normalan razvoj jezika mogao da se shematizuje na sledeći način. Prvo, ugovoreno je da, kad nam je u iskustvu dat kompleks odlika C, treba da kažemo «Ovo je C» ili «Ovo je jedno C». Posle toga, bilo C, bilo neki njegov važan i karakterističan deo, jednom ili više puta, biva u određenim okolnostima praćen nekom drugom naročitom i izrazitom odlikom ili kompleksom odlika, što nas navodi na pomisao da bi bilo poželjno da preispitamo naše ideje; tako da povlačimo distinkciju između «Ovo izgleda kao C, ali je samo neki model itd.» i «Ovo je stvarno C (živo, istinsko, itd).» *O tad* možemo da se uverimo da je ovo *stvarno* C, samo uverivši se da jeste, u odgovarajućim okolnostima, prisutna naročita odlika ili kompleks odlika. Stari izraz «Ovo je jedno C» imaće tendenciju da, kao i dosad, ne pravi bilo kakvu razliku između «stvaran, živ itd.» i «model, prepariran itd.» Ako je naročita razlučujuća odlika takva da ne mora da se manifestuje u *bilo kakvim* oređenim okolnostima (kada se primeni neki specifičan test, posle nekog konačnog vremena itd) tada to nije odlika pogodna da na njoj zasnujemo razlikovanje između «stvaran» i «samo model, imaginaran itd». Sve što tada možemo da učinimo jeste da kažemo «Neki C jesu a neki nisu, neki se ponašaju

ovako a neki ne, ali su, i pored svega, svi C, svarni C».⁹ Ali ako je naročita odlika takva da mora da se pojavi u (manje više) određenim okolnostima, tada «Ovo je stvarno C» nije nužno prediktivno: u povoljnim okolnostima možemo, da se u to sigurno uverimo.¹⁰

2. SIGURNOST I IZVESNOST

Drugi način da se moja svedočanstva i dokazi dovedu u sumnju («Da li si siguran da je to prava crvena?») sasvim je različit. Ovde nam se suprotstavljaju g. Wisdomova gledišta o «osobenosti čovekovog znanja o svojim sopstvenim osetima» koja možemo da nađemo u njegovom članku «*Other minds*», VII (*Mind*, vol. 52, N.S.No.207) – odeljak sa kojim uviđam da se ne slažem.

G. Wisdom na tom mestu kaže da, isključujući slučajeve kako što su «biti zaljubljen» i druge slučajeve koji «sadrže predviđanje», i razmatrajući samo tvrdnje kao što su «Osećam bol» koje, u smislu koji se ovde zahteva, ne sadrže predviđanje, čovek koji ih tvrdi *ne može* da «ne bude u pravu» u sada prihvaćenom smislu te reči; to jest, mada je moguće da *laže* (tako da «Osećam bol» može da bude lažno), i mada je takođe moguće da *pogrešno imenuje*, tj. Da upotrebi reč «voli» umesto «boli», što bi moglo da zavede druge ali ne bi zavelo njega samog, bilo zato što on stalno upotrebljava «voli» umesto «boli», bilo zato što se radilo o trenutnom lapsusu, kao kad Johna nazovem «Albert», dok sasvim dobro znam daje on John – mada je moguće da on «ne bude u pravu» u ova dva smisla, nije moguće da ne bude u pravu u sada prihvaćenom smislu. G. Wisdom kaže dalje da sa ovom klasom tvrdnji (koje na drugom mestu naziva «čulnim tvrdnjama»), neposredno znati da me boli znači «reći da me boli, i reći to na osnovu toga što osećam bol»; i da je osobenost čulnih tvrdnji u tome što «kad su ispravne i kad ih X tvrdi, tada X zna da su one tačne.

Ovo mi izgleda pogrešno, mada je to gledište koje je, u manje ili više suptilnom obliku, bilo osnova velikog dela filosofije. To je možda istočni greh (Berkleyeva jabuka, drvo u dvorištu) kojim je filosof samog sebe prognao iz sveta u kojem živimo.

Jasno i podrobno izloženo, to je gledište da, makar samo u izvesnom prihvaćenom tipu slučaja, mogu da, skoro sasvim bukvalno, «kažem šta vidim (ili na neki drugi način osećam)». Po ovom gledištu, kad bih rekao «Ovde je nešto crveno», moglo bi se smatrati kako impliciram ili tvrdim da je to stvarno neka crvena stvar, stvar koja bi izgledala crvena pod normalnim osvetljenjem, ili i drugim ljudima, ili takođe i u drugo vreme, ili još nešto pored toga; što sve «sadrži u sebi predviđanje» (ako već ne pretpostavlja i metafizički supstrat). Čak i kad bih rekao «Ovde je nešto što izgleda crveno», moglo bi još uvek da se smatra da impliciram ili tvrdim da ono izgleda crveno i drugim ljudima, i tako dalje. Međutim, ako se ograničim i tvrdim samo «Ovde je nešto što mi sada izgleda crveno», tada, najzad, ne mogu da ne budem u pravu (u sada prihvaćenom smislu)

Međutim, «Nešto što mi sada izgleda crveno» je dosmisleno. Možda se to može istaći upotrebom kurziva, mada nije toliko stvar naglaska, koliko tona i izraza, pouzdanosti ili oklevanja, sa kojima govorimo. Uporedite «Ovde je nešto što (nesumnjivo) *meni izgleda* (u

⁹ To je ona nezgoda o nekim “snarks” koji su “boojums”. (Izmišljene životinje Lewisa Carrolla; prim.prev)

¹⁰ Ponekad, na osnovu nove naročite odlike, razlikujemo ne “C” i “stvarno C”, već “C” i “D”. Postoji razlog zašto izabiramo jedan postupak a ne drugi: svi slučajevi u kojima upotrebljavamo “stvarno” formulu ispoljavaju (složenu i zapletenu) sličnost, kao i svi slučajevi u kojima upotrebljavamo “pravi”, reč koja se na mnogo načina ponaša slično kao i “stvarno”, i nije ništa manje, niti više, duboka.

svakom slučaju) crveno» sa «Ovde je nešto što mi izgleda (otprilike) *crveno* (rekao bih)». U prvom slučaju sam sasvim ubeđen da, ma kako ono moglo da izgleda drugima, ma šta ono moglo «stvarno da bude» itd. Meni nesumnjivo izgleda crveno u ovom trenutku. U drugom slučaju uopšte nisam siguran; izgleda crvenkasto, ali ranije nisam video ništa slično, ne mogu sasvim da ga opišem – ili, ne prepoznajem najbolje boje; nikad se ne osećam sasvim siguran, uvek su me hvatali kako tu grešim. Naravno, ovo zvuči glupo u slučaju «crvenog»; crveno je toliko *očigledno*, svi znamo da je nešto crveno čim ga vidimo, ono je *nepogrešivo*.¹¹ Slučajevi u kojima se ne bismo osećali sigurni da je nešto crveno nije lako (mada nije nemoguće) pronaći. Ali uzmimo «magenta» (boju trule višnje): «Meni izgleda pre kao magenta – ali ne bih mogao sigurno da razlikujem magentu od boje sleza ili od limun žute. Naravno, znam da na neki način ide i ljubičasto, ali stvarno ne znam da kažem da je magenta ili ne; prosto ne mogu da budem siguran». Ovde nisam zainteresovan da isključim razmatranje kako bi ono moglo da izgleda drugima (*meni izgleda*), ili razmatranje o tome koja je njegoa *stvarna* boja (*izgleda*); to što isključim jeste da sam *siguran ili da mi izgleda izvesno* kako mi ono uopšte izgleda. Uzmite ukuse ili zvukove: oni su bolji primer od boja, zato što se nikada ne osećamo tako sigurni sa drugim čulima kao sa čulom vida. Svaki opis nekog ukusa, ili zvuka, ili mirisa (ili boje), ili nekog osećanja sadrži (jeste) iskaz da je ono slično nekom ili nekima koje smo ranije imali prilike da iskusimo. Svaka opisna reč je istovremeno i klasifikatorna, uključuje prepoznavanje i u tom smislu pamćenje, i jedino kad upotrebljavamo takve reči (ili imena, ili opise, što se svodi na isto) nešto znamo ili verujemo. A pamćenje i prepoznavanje su često nepouzdati i nesigurni.

Možemo da razlikujemo dva prilično različita načina dvoumljenja:

(a) Uzmimo slučaj gde probamo neko jelo. Možemo da kažemo «Prosto ne znam šta je to: nikada ranije nisam probao ništa sa približno sličnim ukusom... Ne, nema svrhe, što više mislim o ovom ukusu, sve sam zbunjeniji; savršeno je izrazit, i savršeno izuzetan, sasvim jedinstven u mom iskustvu». Ovo ilustuje slučaj gde u svom prošlom iskustvu ne mogu da nađem ništa sa čime bih uporedio sadašnji ukus; siguran sam da nije sličan ničemu što sam ranije probao, da nije dovoljno sličan bilo čemu što poznajem, da bi zaslužio isti opis. Ovaj slučaj, mada se lepo može razlikovati, pretapa se u običniji tip slučaja gde nisam sasvim siguran, ili sam samo približno siguran, ili praktično siguran da je to ukus, recimo, lorbera. U ovim slučajevima, nastojim da sadašnji ukus prepoznam tragajući u svom prošlom iskustvu za nečim sličnim u njemu, za nekom sličnošću usled koje zaslužuje da bude, više ili manje određeno, opisan istom deskriptivnom rečju¹²; i u tome uspevam u različitoj meri.

(b) Drugi slučaj je različit, mada se vrlo lako kombinuje sa prvim. Ovde pokušavam da se uživim u sadašnje iskustvo, da se *udubim* u njega, da ga živo osetim. Nisam siguran da je to ukus ananasa: zar u njemu nema *nešto*, oštar ukus, gorčina, nedostatak gorčine, peckanje po jeziku, što ne odgovara sasvim ananasu? Ili, zar o ovoj boji ne postoji osoben zelenkasti preliv, što bi isključilo boju sleza, i ne bi odgovaralo limun žutoj? Ili je to pomalo neobično; moram da ga pažljivije pogledam, da ga podrobno razgledam; prisutan je možda samo nagoveštaj nekog prirodnog odbleska, tako da baš i ne izgleda kao obična voda. Naši opažaji mogu da ne budu oštri, što može da se otkloni ne razmišljanjem (ili ne samo

¹¹ A ipak je uvek *mislila* da je njegoa košulja bela, sve dok nije videla onu Tomovu, opranu "Persilom".

¹² Ili, naravno, u nekom drugom odnosu pored "sličnosti" (u bilo kom običnom smislu "sličnosti"), koji je još uvek dovoljan razlog da ga opišem istom rečju.

njime), već oštrijim zapažanjem, raspoznavanjem putem čula (mada je, naravno, istina da razmišljanje o drugim, izrazitijim, slučajevima koje smo ranije imali u iskustvu, može da pomogne i zaista i pomaže našoj sposobnosti razabiranja).¹³

Slučajevi (a) i (b) vode tome da nismo sasvim sigurni šta neka stvar jeste, šta da kažemo, kako da je opišemo (ili da u pogledu toga nismo u izvesnosti) : šta stvarno osećamo, da li je peckanje baš bolno, da li sam stvarno ljut na njega ili samo nešto slično tome. Oklevam, naravno, da ne bih to pogrešno nazvao, ali ne brinem se samo ili toliko što ću možda da zavedem druge, kojiko zbog toga da ne obmanem sebe samog (što je sada prihvaćen smisao «ne biti u pravu»). Čini mi se da dva izraza «biti u izvesnosti» i «biti siguran», mada se po prirodi stvari često upotrebljavaju bez ikakve razlike, imaju tendencijuda se odnose na slučajeve (a) i (b), po tom redu «Biti u izvesnosti» teži da nagovesti pouzdanje u naša sećanja i u predašnju sposobnost raspoznavanja, «biti siguran» da nagovesti pouzdanje u sadašnje opažanje. Možda se to pokazuje u našoj upotrebi koncesiva «Sigurno» i «Izvesno», i u upotrebi takvih izraza kao «izvesno da nije» i «sigurno da nije». Ali možda nije pametno da se jezik nateže preko grubljih nijansi značenja.

Može se reći da, čak i kad ne znam kako nešto tačno da opišem, ipak *znam* da ja mislim (i, otprilike , sa koliko ubedenosti to mislim) da ono ima boju sleza. Tako, ipak *nešto* znam. Međutim, to je irelevantno: ja *ne znam* da ono ima boju sleza, da mi nesumnjivo izgleda da sada ima boju sleza. Pored toga, postoje slučajevi u kojima stvarno ne znam šta mislim: stvar me je potpuno zbunila.

Naravno, postoji bezbroj «čulnih tvrdnji» o kojima mogu da budem, i jesam, potpuno siguran. U običnim slučajevima, obični ljudi su skoro uvek sigurni kada neka stvar izgleda crvena (ili crvenkasta, ili u svakom slučaju pre crvenkasta nego zelenkasta), ili kada osećaju bol (osim kada je to prilično teško da se kaže, kao kad ih nešto golica): u običnim slučajevima, stručnjak, bojađžija ili modni kreator, biće sasvim siguran kada nešto izgleda (njemu, pod ovim osvetljenjem) parisko plavo ili prusko plavo, mada oni koji nisu stručnjaci neće biti tako sigurni. Skoro uvek, ako ne i apsolutno uvek, možemo da budemo sasvim ili prilično sigurni, ako pribegnemo dovoljno *grubim* opisima naših oseta: grubost i sigurnost imaju tendenciju da variraju u obrnutoj srazmeri. Ali i manje grubi opisi, isto koliko i grubi, spadaju u «čulne tvrdnje».

Mislim da problemi sigurnosti i izvesnosti, koje filozofi teže (ako se ne varam) da zanemare, u velikoj meri obuzimaju naučnike, dok ih problem «stvarnosti» kojim su se bavili filozofi, ostavlja ravnodušnim. Čitav arsenal mera i standarda je smišljan da suzbije nesigurnost i neizvesnost i da, istovremeno, poveća moguću preciznost jezika, koja se, u naukama, isplati. Ali, umesto reči «stvarno» i «nestvarno» naučnik teži da stavi nešto određenije, izmišljajući i definišući sve veći broj reči, da bi pokrio sve veći broj slučajeva: on se ne pita «Da li je ovo stvarno?», već pre «Da li je ovo alotropska forma?», «Da li je ovo denaturisano?» i slično.

Nije mi jasno šta predstavlja klasa čulnih tvrdnji, ili u čemu je njena «osobenost». Neki koji govore o čulnim tvrdnjama (ili čulnim datama) izgleda da prave razliku između govora o prostim stvarima akao što su crveno ili bol i govora o složenim stvarima kao što su

¹³ Čini se da ovo pokriva slučajeve ravnodušnog ili nebrizljivog ili neupućenog opažanja, nasuprot opažanja pod uticajem droga ili bolesti.

ljubav ili stolovi. Ali očigledno da g. Wisdom to ne čini, jer on postupa sa tvrdnjom «Ovo mi sada izgleda kao čovek koji jede kokice» kao da je ona u istoj klasi sa «Ovo mi sada izgleda crveno». Tu on sigurno ima pravo: prepoznavanje čoveka koji jede kokice može da bude «složenije», ali često nije primetno teže nego ono prvo. Ali, s druge strane, ako kažemo da su ne-čulne tvrdnje one koje uključuju «predviđanje», zašto je to tako? Istina, ako kažem «Ovo je (stvarno) oaza», a da se prvo nisam uverio da to nije priviđenje, tada se izlažem riziku, ali ako *sam ustanovio* da nije priviđenje, i ako sigurno mogu da prepoznam da nije (ako, na primer, pijem iz nje vodu), tada sigurno više ne postoji neki rizik. Verujem, naravno, da će ona i dalje da se ponaša onako kako (stvarne) oaze to normalno čine; ali ako se dogodi *lusus naturae*, čudo, i ona to više ne čini, to ne bi značilo da nisam imao pravo da je prethodno nazovem stvarnom oazom.

U pogledu formula koje je izabrao g. Wisdom, već smo videli da nije tačno da je osobenost čulnih tvrdnji u tome što «kad su ispravne, i kad ih X tvrdi, tada X zna da su ispravne»; jer X može da *misli*, a da ne bude mnogo ubeđen, da to za njega ima ukus mangoa, i da ne bude ni malo siguran, a da zatim postane siguran, ili sigurniji, da to ima ili nema taj ukus. Druge dve formule bile su: «Znati da me boli znači reći da me boli, i reći to na osnovu toga što me boli», i da je jedina pogreška moguća kod čulnih tvrdnji oličena slučajem u kojem «znajući da je on Jack, ja ga zovem «Alfred», misleći da je njegovo ime Alfred, ili uopšte ne dajući ni pet para za to kako se on zove». U oba slučaja, neočekivana teškoća se javlja u izrazima «na osnovu toga što me boli» i «znajući da je on Jack». «Znajući da je on Jack» znači da sam ga prepoznao kao Jacka, oko čega mogu da se dvouim i /ili da pogrešim; istina je da nisam mogao da ga prepoznam pomoću *imena* «Jack» (i stoga mogu da ga zovem «Alfred»), ali bar moram da ga ispravno prepoznam kao, na primer, čoveka koga sam poslednji put video u Jerusalimu, ili ću inače *sebe* dovesti u *zabludu*. Slično, ako «na osnovu toga što me boli» znači samo «kad me boli (ono što bi tako bilo ispravno opisano)»; tada da bih znao da me boli potrebno je nešto više a ne samo da *kažem* «Boli me»; a oko toga, pošto to obuhvata i prepoznavanje, mogu da se dvoumim i/ ili da pogrešim, mada, naravno, nije verovatno da će se to desiti u slučaju tako očiglednom kao što je bol.

Možda je tendencija da se previde problemi prepoznavanja podstaknuta tendencijom da se posle reči *znati* upotrebi direktni objekt. G. Wisdom s pouzdanjem upotrebljava izraze kao što su « Znati osećanja druge osobe (ono što je naumila, njene osete, njenu ljutinu, njen bol) na način na koji ih *ona zna*». Ali, mada ispravno upotrebljavamo izraze «Poznata su mi vaša osećanja o tome» ili «On zna šta je naumio», «Mogu li da znam šta ste naumili?», ovo su pre naročiti izrazi koji ne opravdavaju neku opštu upotrebu. «Osećanja» ovde imaju smisao koji imaju u «vrlo snažna osećanja» za ili protiv nečega; možda znače «gledišta» ili «mišljenja» («vrlo odlučno mišljenje»), kao što je u ovoj upotrebi «ono što ste naumili», po rečniku, ekvivalentno «nameri» ili «želji». Nekritično proširenje ove upotrebe bilo bi kao kad bismo na osnovu izraza «poznavati nečiji ukus» počeli da govorimo »poznavati nečiji ukus ananasa». Ako se, na primer, radi o telesnim osećanjima, kao što je osećanje umora ili gladi, mi ne upotrebljavamo izraz «Znam tvoja osećanja».

Prema tome, kad g. Wisdom govori uopšteno o «znanju nečijih oseta», možemo da pretpostavimo da on pod tim podrazumeva «znati *šta* on vidi, miriše itd», baš kao što «znati pobjednika Wimbeldona» znači «znati *ko je pobedio* u Wimbeldonu». Ali čini se da se ponekad uzima, nesvesno i pogrešno, da izraz «znati šta» pruža podršku običaju da se posle

znati stavi direktni objekt; jer «šta» može da se razume kao odnosna zamenica – «ono što». To je gramatička greška, «šta» može, naravno, da bude odnosna zamenica, ali u «znati šta osećaš» i «znati šta je pobedilo», ono je upitna (latinsko *quid*, a ne *quod*). U tom pogledu «Mogu da pomirišem ono što on miriše» razlikuje se od «Mogu da znam šta on miriše». «Znam šta on oseća» ne znači «Postoji neko *x* koje je takvo da ja znam *x*, i on oseća *x*», već «Znam odgovor na pitanje: «Šta on oseća?»». A slično je i sa «Znam šta osećam»: ovo ne znači da postoji nešto što ja i *znam i osećam*.

Izrazi kao «Mi ne znamo ljutinu drugog čoveka na način na koji ga on zna» ili «On zna svoj bol na način na koji mi to ne možemo da znamo» izgledaju varvarski. Čovek ne «zna svoj bol»; On oseća (a ne «zna») ono što prepoznaje kao, ili ono što zna da jeste ljutina (ne «njegova» ljutina), i on zna da oseća ljutinu. Uvek pod pretpostavkom da on prepoznaje svoje osećanje, što u stvari, iako ga on akutno oseća, ne mora da bude slučaj: «Sada znam šta je to bilo, to je bila ljubomora (ili jeza, ili angina). U to vreme uopšte nisam znao šta je to, ranije nisam osetio nikada ništa sasvim slično tome; ali od tada sam je sasvim dobro upoznao».¹⁴

Nekritična upotreba direktnog objekta posle *znati* je nešto što, izgleda, vodi gledištu da *sensa*, to jest stvari, boje, zvuci i ostalo, govore ili da su prirodno nekako označeni, tako da ja mogu bukvalno da kažem šta (ono što) *vidim*: kao da mi ono govori ili kao da predstavlja tekst koji mogu da pročitam. Kao da se *sensa* u bukvalnom smislu «same najavljuju» ili «ne same identifikuju» na način koji nagoveštavamo kad kažemo «To se ubrzo pokazalo kao veoma lep primerak belog nosoroga». Ali ovo je samo način govora; refleksivni idiom koji francuski jezik dopušta više od engleskog: *sensa* su nema i samo *nam* prethodno iskustvo omogućava da ih identifikujemo. Ako više volimo da kažemo za njih da «se identifikuju» (a sigurno da «prepoznavanje» nije neka naša voljna aktivnost), tada moramo da dopustimo da ona dele urođeno pravo svih govornika; pravo da govore nejasno i neistinito.

AKO ZNAM NE MOGU DA BUDEM U PRAVU

Poslednji probelm u vezi sa izazvom: «Kako znaš?»; upućeno onome ko upotrebljava izraz »Ja znam«, treba da uzložimo razmatranjem iskaza »Ako znaš, nemožeš da ne budeš u pravu« Sigurno, ako , je ono što je do sada bilo rečeno ispravno onda često imamo prava da kažemo da unamo čak i u slučajevimakda se zatim pokaže da smo pogrešili – i doista, čini se da uvek, ili praktično skoro uvek, postoji mogućnost da pogrešimo.

Mi smo savršeno, treba da budemo i iskreno, svesni te mogućnosti koja se; međutim, u praksi ne pokazuje isuviše teškom da se ne bi mogla podneti. Ljudski razum i čula su doista *inherentno*, ali ne i na nnačin koji sene može izlečiti, podložni pogreškama i obmanama. Mašine su inherentno podložne pogreškama i kvarovima ali dobre mašine se ne kvare (često). Uzaludno je upuštati se u «teoriju saznanja» koja poriče ovu mogućnost: takve teorije stalno završavaju time što, na kraju krajeva, tu mogućnost dopuštaju, a poriču postojanje «saznanja».

¹⁴ Postoje; naravno, legitimne upotrebe direktnog objekta posle *znati*, i prisvojnih zamenica ispred reči za osećanja. «On dobro poznaje grad», «Upoznao je patnju», «Moja stara taština, kako je dobro znam!» – čak i pleonazam «Gde on oseća svoj (ovaj) bol?» i tautologija kojom se služimo da nekoga poučimo «On zna svoj bol». Ali ništa od ovoga ne pruža stvarnu podršku metafizičkom «On zna svoj bol (na način na koji mi ne možemo da ga znamo)».

«Kada znaš, onda ne možeš da ne budeš u pravu» ima sasvim razumljiv smisao. Zabranjeno vam je da kažete «Znam da je to tako, ali možda nisam u pravu», baš kao što vam je zabranjeno da kažete «Obećavam da ću to da učinim, ali mogu i da ne održim obećanje». Ako ste svesni da možda grešite, ne treba da kažete da znate, upravo kao što, ako ste svesni mogućnosti da prekršite svoju reč, ne treba ni da obećavte. Ali, naravno, biti svestan da možete da pogrešite ne znači prosto biti svestan da ste ljudsko biće pogrešivo kao svako svako drugo to znači da imate neki konkretan razlog da pretpostavite da ste u ovom slučaju mogli da pogrešite. Isto kao što «Ali mogu da ne održim obećanje» ne znači prosto «Ali ja sam slabo ljudsko biće» (u kom slučaju ne bismo rekli ništa uzbudljivije nego da smo dodali «D.V.»: to znači da postoji neki konkretan razlog da pretpostavim da ću prekršiti svoju reč. Prirodno da je uvek moguće («ljudski» moguće) da mogu da pogrešim ili da prekršim svoju reč, ali to samo po sebi ne sprečava upotrebu izraza «Ja znam» i «Ja obećavam» onako kako ih stvarno upotrebljavamo.

Po cenu da budem dosadan, razviću dalje paralelu između «znam» i «obećavam».¹⁵ Kad kažem «S je P», najmanje što impliciram jeste da u to verujem, i ako sam vaspitan u strogom duhu, da (čvrsto) nameravam da to učinim. Ako samo verujem da S je P, mogu da dodam «Ali naravno, mogu (isto tako) i da ne učinim». Kada samo verujem ili se samo nadam, prihvaćeno je da su dalja svedočanstva i nove okolnosti u stanju da me navedu da se predomislim. Ako kažem «S je P» onda kada čak i ne verujem u to, ja lažem; ako to kažem kada u to verujem ali nisam siguran, mogu da obmanem druge, ali, strogo uzevši, ne lažem. Ako kažem «Učiniću A» kada nemam čak nikakvu nadu, niti najmanju nameru da to učinim, tada svesno varam druge; ako to kažem kada nemam čvrstu nameru da to učinim, tada obmanjujem, ali ne varam svesno na isti način.

Ali sad, kad kažem «Obećavam», preduzeo sam odlučujući korak: nisam prosto objavio svoju nameru, već sam se, upotrebivši ovu formulu (vršeći ovaj ritual), obavezao i stavio na kocku svoj ugled na jedan nov način. Slično, kazati «Znam» znači preduzeti nov odlučujući korak. Ali to *ne znači* reći «Izvršio sam posebno zadivljujući čin spoznaje koji se, na istoj skali na kojoj su verovati i biti siguran, nalazi čak iznad onog bitisan siguran. Isto kao što obećanje nije nešto što se, na istoj skali sa nadom i namerom, nalazi iznad čak i onog imati čvrstu nameru, jer na toj skali nema ničema što vi se nalazilo iznad onog imari čvrstu nameru. Kad kažem «Ja znam», *dajem drugima svoju reč*: ovlašćujem ih da kažu «S je P».

Kad kažem da sam samo siguran, i kad se dokaže da sam pogrešio, ne izlažem se tome da se drugi okrenu protiv mene na isti način kao da sam rekao «Znam». Siguran sam što se *mene lično* tiče, a vi to možete da primite ili odbijete: orugvatute ako mislite da sam oštroumna i pažljiva osoba, to je vaša stvar. Ali nemogu da znam «što se mene lično tiče», kad kažem «Ja znam», tada ne mislim da vi to možete da primite ili odbijete (mada, naravno, *možete* da primite ili odbijete). Isto tako, kad kažem da čvrsto nameravam, to činim što se mene lično tiče, i prema tome da li mislite povoljno ili nepovoljno o mojoj odlučnosti i

¹⁵ Ovde razmatramo jedino upotrebu izraza “Znam,” i “Obećavam” (prvo lice jednine, sadašnje vreme, indikativ). “Da sam znao ne bih mogao da nebudem u pravu” ili “Ako ona zna, ne može da ne bude u pravu” ne stvaraju nam probleme na isti način kao “Ako ja (“ti”) znam, ja (“ti”) ne mogu da ne budem u pravu”. Takođe, “obećavam”, ne kažem da ja *kažem* da obećavam, već ja *obećavam*, isto kao što ako on kaže da obećava, on ne kaže da kaže da obećava, on obećava; dok ako ja kažem “On obećava”, ja (samo) kažem da on *kaže* da obećava – u drugom “smislu” “obećavati”, smislu u kome ja kažem da ja obećavam, samo *on* može da kaže da obećava. Ja *opisujem* njegovo obećavanje, ali *činim* svoje sopstveno, kao što *on* čini *njegovo*.

izgledima, izabraćete da se po tome upravljate ili ne, ali ako kažem da obećavam, *imate pravo* da se po tome upravljate, izabrali vi ili ne da tako postupite. Ako sam rekao da znam ili da prihvatam, vi me vredate na naročit način kad odbijete da to prihvatite: *Osećamo* veliku razliku između «Ja sam *apsolutno* siguran» i «Ja znam»: sličnu razlici između «Ja čvrsto i neopozivo nameravam» i «Ja obećavam»

Ako mi jenekto obećao da će učiniti A, tada imam pravo da se na to oslonim, imogu i sam da dajem obećanja na oslonim, imogu isam da dajem obećanja na osnovu toga: i stoga, ako mi neko kaže «Ja znam», imam prava da kažem da i *ja* takođe znam iz druge ruke. Pravo da se kaže «Ja znam» je prenosivo onako kako su i druge vrste autoriteta prenosive. S toga, ako kažem olako, mogu da budem *odgovoran* što sam *Vas* doveo u nepriliku.

Ako kažete da *znate* nešto, najneposrednija promedba ima oblik pitanja «Da li si u položaju da to znaš?», to jest, morate da se prihvatite toga da pokažete ne samo da ste u to sigurni, već da jeto u vašoj moći saznavanja. Postoji sličan oblik primedbe i u slučaju obećavanja: čvrsta namera nije dovoljna. – morate takođe da se prihvatite toga da pokažete kako ste «u položaju da obećate», to jest, da to što obećavate možete i da ispunite. Sve ovo, među filosofima, vodi pravoj zarazi sumnje- na osnovu toga što ne mogu da predvidim budućnost. Neki od njih smatraju da netreba nikad, ili praktično nikad, da kažem da znam bilo šta- možda jedino ono što osećam u ovom trenutku; drugi, da ne treba nikad, ili praktično nikad, da nešto obećam- možda samo ono što, trenutno, stvarno mogu da uradim. U oba slučaja radi se o opsesiji: ako znam, onda *ne mogu da ne budem u pravu*, stoga neam prava da kažem da znam, a ako obećavam, onda *ne mogu da ne učinim* to što sam obećao, stoga nemam prava da išta obećam. A u oba slučaja, ova opsesija se grčevito drži moje nesposobnosti da *predviđam*, podrazumevajući pod predviđanjem tvrđenje da poznajem budućnost. U oba slučaja, ovo je dvostruko pogrešno. Kao što smo videli, možemo imati savršeno opravdanje da kažemo da znamo ili da obećavamo, uprkos činjenici da stvari «mogu» da ispadnu naopako, što je više ili manje ozbiljna stvar. I dalje, predviđa se da uslovi, koji moraju da budu zadovoljeni da bih pokazao da je nešto u mojoj moći saznavanja ili dalanja, jesu uslovi koji se odnose ne na budućnost, već na *sadašnjost* i *prošlost*: dovoljno je da imam samo *verovanja* u pogledu budućnosti.¹⁶

Međutim, osećamo da reći da «znam» obavlja istu vrstu funkcije kao «obećavam» može da izazove sledeću primedbu: Pretpostavljajući da su stvari pošle naopako, tada kažemo, s jedne strane, «Dokazalo se da nisi u pravu, prema tome *nisi znao*», a sa druge, «Nisi to učinio, mada si *obećao*». Verujem da je ova suprotnost više prividna nego stvarna. Smisao u kojem ste «obećali» je taj da ste *kazali* da obećavate (rekli «Ja obećavam»): a *rekli* ste i da *znate*. To je osnov za optužbu protiv vas, kad nas izneverite, pošto smo vam poverovali. Ali može da se pokaže da nikada niste ni imali čvrstu nameru da to učinite, ili da ste imali konkretan razlog da pretpostavite da nećete biti u stanju da to učinite (to je čak moglo da bude i očigledno nemoguće), i u drugom «smislu» obećanja, tada *niste mogli* ni da obećate da ćete to učiniti, tako da *niste* obećali.

Razmotrimo upotrebu drugih izraza analognih izrazima «Znam» i «Obećavam». Pretpostavimo da sam umesto «Znam» rekao «Zaklinjem se». U tom slučaju, kad se desi ono

¹⁶ Ako uzmemo da “Smokve ne rastu na jabukama” znači “Nijedna nikada nije, i nikada neće”, tada impliciramo da *znam* da nijedna nije, ali da samo *verujem* da nijedna nikada i neće da izraste.

suprotno, rekli bismo, tačno kao i u slučaju obećanja, «*Zakleo si se*, ali nisi bio u pravu». Pretpostavimo, opet, da sam, umesto «Obećavam», rekao «Garantujem» (npr. Da ću vas štiti od napada): u tom slučaju, kad se desi da vas izneverim, možete da kažete, tačno kao i u slučaju znanja, «*Rekao si da garantuješ*, a nisi *garantovao*».¹⁷ Možda možemo da situaciju rezimiramo na sledeći način. U ovim «rituanim» slučajevima, prihvata se onaj slučaj kad, u *odgovarajućim okolnostima*, izgovorim izvesnu formulu: npr. «Da», kad stojim, neoženjen ili udovac, pored žene, neudate ili udovice, sa kojom nisam u zabranjenom stepenu srodstva, pred sveštenikom ili matičarem itd, ili «Dajem», kad stvar pripada meni itd, ili «Naređujem», kad imam ovlašćenja da to učinim, itd. Ali sad, ako se pokaže da situacija na neki način nije bila u skladu sa prihvaćenim uslovima (bio sam već oženjen, stvar nije pripadala meni, nisam bio ovlašćen da naređujem), tada smo skloni da prilično oklevamo šta o tome da kažemo, kao što su to bili i oni na nebesima kad je svetac blagosiljao pingvine. Čoveka zovemo bigamistom, ali njegov drugi brak nije bio brak, ništavan je i bez efekta (formula korisna u mnogim slučajevima da bismo izbegli da kažemo bilo «učinio je» ili «nije učinio»); «naredio» mi je da nešto učinim, ali pošto nije imao nikakav autoritet nada mnom, nije *mogao* da mi «naredi»; upozorio je me da će me nešto napasti, ali me ono nije napalo, ili sam, u svakom slučaju, znao o tome mnogo više nego on, tako da, na neki način, nije mogao da me upozori, nije me upozorio.¹⁸ Dvouvimo se između «Nije mi naredio», «Nije imao prava da mi naredi», «Nije trebalo da kaže da mi naređuje», baš kao i između «Ti nisi znao», «Nisi mogao da znaš», «Nisi imao prava da kažeš da znaš» (ovi izrazi možda imaju neznatno različita značenja, prema tome šta je tačno bilo to što nije bilo u redu). Ali suštinski činiooci su: (a) Rekao si da znaš; rekao si da obećavaš; (b) Pogrešio si: ti to nisi učinio. Nedoumica se odnosi samo na način na koji tačno treba da se okrenemo protiv prvobitnog «Znam» ili «Obećavam».

Pretpostavka da «Ja znam» izraz koji nešto opisuje samo je jedan primer *deskriptivne greške*, tako raširene u filosofiji. Čak iako je neki jezik danas čisto deskriptivan, jezik to prvobitno nije bio, i velikim delom to još uvek nije. Izgovaranje čisto ritualnih fraza u odgovarajućim okolnostima nije *opisivanje* akcije koju obavljamo, već njeno *vršenje* («Zaklinjem se»); u drugim slučajevima ono ima funkciju, kao i ton i izraz, da nagovesti da jezik koristimo na neki naročit način («Upozoravam», «Pitam», «Definišem»). Takve fraze ne mogu, u strogom smislu, da *budu* laži, mada mogu da «impliciraju» laži kao što «Obećavam» implicira da imam čvrstu nameru; što može i da ne bude istina.

Ako do ovih problema dolazi u dobro poznatim slučajevima kad pitamo «Kako znaš da je to slučaj tog-i-tog?», možemo isto tako da očekujemo da se jave i u slučajevima u kojima kažemo «Znam da je on ljut». Ako u ovom slučaju postoje, kao što bez sumnje postoje, naročite teškoće, možemo bar da teren malo očistimo od onoga što ne predstavlja naročitu teškoću i da dođemo u bolji položaj za razmrtanje tog problema.

¹⁷ «Zaklinjem se», «garantujem», «dajem reč», «obećavam», sve ove i slične reči važe i za slučajeve i «znanja» i «obećavanja», sugerirajući da su oni analogni. Naravno da postoje tanane razlike, na primer, *znati* i *obećavati* su u izvesnom smislu «neograničeni» irazi, dok kad se zaklinjem, zaklinjem se *na* nešto, a kad garantujem, garantujem da ću, ako nastanu neke nepovoljne i manje-više očekivane okolnosti, preduzeti *neku manje ili više određenu akciju* da ih otklonim.

¹⁸ «Ne možeš da upozoriš nekoga na nešto što se neće dogoditi» paralelno je sa «Ne možeš da znaš ono što nije istina».

Prethodno, moram da kažem da ću raspravljati samo pitanje o osećanjima i emocijama, uzimajući za primer osećanje ljutine. Čini se verovatnim da su slučajevi u kojima znamo da druga osoba misli da su slučajevi u kojima znamo da druga osoba misli da su dva i dva četiri, ili da vidi pacova itd, u relevantnom pogledu različiti, od slučaja kada znamo da je on ljut ili gladan, mada su im, bez sumnje, takođe slični.

Pre svega, izvesno je da ponekad kažemo da znamo da je drugi čovek ljut, i da takođe razlikujemo te situacije od onih kada kažemo samo da *verujemo* da je on ljut. Jer, naravno, ni za trenutak ne pretpostavljamo da *uvek* znamo, niti o *svim* ljudima, da li su ljuti ili ne, niti da smo u stanju da to otkrijemo. Postoje mnoge situacije u kojima uviđam da nisam u stanju da kažem šta on oseća; i postoje mnogi *tipovi* ljudi, i takođe mnogi pojedinci, za koje (budući da su onakvi kakvi su, i da sam ja ovakav kakav sam) to nikada ne mogu da kažem. Osećanja kraljeva, na primer, ili fakira, ili Bušmana, ili Vikemovaca, ili prostih ekscentrika – u njih može biti veoma teško da se pronikne; ukoliko ih niste dugo vremena prisno poznavali, uopšte niste u položaju da znate koja su njihova osećanja, posebno ako, iz ovog ili onog razloga, oni ne mogu ili neće da vam to kažu. Ili opet, osećanja nekog pojedinca koga nikada ranije niste sreli – mogla bi da bude bilo kakva: uopšte ne poznajete njegov karakter, ni njegov ukus, niste upoznali njegove manirizme i tako dalje. Njegova osećanja su nedokučiva i lična: ljudi se toliko razlikuju. To su okolnosti koje nas navode da kažemo «Nikad se ne zna», «Nikada nisi siguran».

Ukratko, u ovom slučaju čak i više nego u slučaju češljugara, mnogo zavisis od toga koliko dobro smo se u prošlom iskustvu upoznali sa ovim tipom osoba, i sa ovim pojedincem, u ovakvim situacijama. Ako nismo dobro upoznati, tada oklevamo da kažemo da znamo; i doista, ne može se očekivati da kažemo (ili da raspoznamo). S druge strane, ako smo *imali* potrebno iskustvo, tada možemo, u pogodnim okolnostima, da kažemo da znamo: sigurno možemo da prepoznamo kada je neki naš blizak tođak ljućim nego što smo ga ikad videli.

Dalje, takođe smo morali i sami da doživimo osećanje ili emociju o kojoj se radi, u ovom slučaju ljutinu. Da bih znao šta Vi osećate, moram očigledno da budem u stanju da zamislim (pogodim, razumem, cenim) šta Vi osećate. Čini se da se zahteva više nego da sam samo naučio da razlikujem ispoljavanje ljutine kod drugih: morao sam i sam da budem ljut.¹⁹ Ili, u svakom slučaju, ako nikad nisam osetio izvesnu emociju, recimo ambiciju, tada osećam *dodatnu* nedoumicu, kad kažem da je njegov motiv ambicija. A čini se da se ovo može pripisati naročitoj prirodi (gramatici, logici) osećanja i emocija, naročitom načinu na koji se ona odnose prema svojim okolnostima, koji treba dalje razjasniti.

Na prvi pogled, može da izgleda primamljivo da sledimo g. Wisdoma i da napravimo razliku između (1) fizičkih simptoma i (2) osećanja. Tako, kad me, u ovom slučaju, upitaju «Kako možeš da raspoznaš da je ljut?», trebalo bi da odgovorim «Na osnovu fizičkih simptoma», dok ako njega upitaju kako *on* može da taspozna da je ljut, trebalo bi da odfovori «Na osnovu osećanja». Čini se da ono prestavljaopasno uprošćavanje.

¹⁹ Kažemo da ne znamo kako izgleda biti kralj, dok kažemo da znamo kako su morali da se osećaju naši prijateljidok su bili prestrašeni. U ovom običnom (nepreciznom i očevidno necelovitom) smislu “znati kako bi izgledalo” često znamo kako bi izgledalo biti sused koji vadi svoj mač, dok ne znamo (ne možemo čak ni da pogodimo ili zamislimo) kako bi izgledalo biti mačka ili bubašvaba. Ali, naravno, da “ne znamo” šta kod našeg suseda prati njegovo vađenje mača u g. Wisdomovom osbenom smislu “znati šta” koji je ekvivalentan “imati neposredno iskustvo o onom što”.

«Simptomi», termin preuzet iz medicinske terminologije,²⁰ ima tendenciju da se upotrebljava jedino, ili prvenstveno, u slučajevima u kojima je ona stvar čiji su to simptomi nešto nepoželjno (simptomi bolesti u začetku, pre nego ozdravljenja, očajanja pre nego nade, tuge pre nego radosti): i stoga je izraženiji nego «znaci» ili «indikacije». Ovo je, međutim, relativno, trivijalno. Važnija je činjenica da ikada ne govorimo o «simptomima» ili «znacima» osim u slučajevima gde *impliciramo* da *se ne radi o neposrednom viđenju same stvari*. Bez sumnje, često ne vi vilo lako da tačno kažemo gde se znaci ili simptomi završavaju a gde počinje dama stvar: ali se uvek implicira da postoji ova podela. I stoga reči «simptom» i «znak» ne mogu da se upotrebe, nigde osim u slučajevima gde je moguće da stvar, kao što je slučaj sa volešću, bude *skrivena*, bilo u budućnosti, u prošlosti, ispod kože ili pod nekim manje ili više izvikanim zastorom: a kada je sama stvar pred nama, više ne govorimo o znacima i simptomima. Kada govorimo o «znacima oluje», mislimo na znake oluje koja nastupa, ili koja je prošla, ili koja je iza horizonta, *ne* mislimo na oluju koja besni nad našim glavama.²¹

Ove reči funkcionišu kao i reči «tragovi» ili «nagoveštaji». Kad jednom znate ko je ubica, više ne dobijate nagoveštaje, već samo ono što su bili ili mogli da budu nagoveštaji: priznanje ubice ili izjava nekog svedoka koji je prisustvovao zločinu nisu posevno dobar nagoveštaj- oni su nešto potpuno drugo. Kad se sir ne može naći ili videti tada mogu da postoje njegovi tragovi: ali ne i kad nam je pred nosom (masa se, naravno, tada ne radi ni o «nepostojanju tragova»).

Iz ovoga razloga, strpati zajedno sve karakteristične odlike neke stvari kako njene «znakove» ili «simptome» je, kao opšti običaj, pogrešno: mada je, naravno, ponekad slučaj da nešto što bi u odgovarajućim okolnostima moglo da se nazove karakteristikama, ili efektima, ili nanifestacijama, ili delovima, ili posledicama, ili čim već ne, izvesih stvari, moglo *takođe* da se (u odgovarajućim okolnostima) nazove njihovim znacima ili simptomima. Čini se da je to ono što je stvarno pogrešnou g. Wisdomanovim paradoksu (Other Minds III) o tome kako gledamo u ostavu i nađemo «sve znakove» hleba u slučaju kad vidimo veknu, dodirujemo je probamo i tako dalje. To uraditi uopšte ne znači naći (neke) znake hleba: ukus ili dodir hleba uopšte nije znak ili simptom hleba. Nije jasno kako bi rebalo sa se shvati izjava da sam našakok znake hleba u ostavi, jer hleb nije nešto što je od nas obično skriveno nekim neprozirnim zastorom (a ako je na polici, ne ostavlja nagoveštaje), a pošto nije neki prolazam događaj (nastupajući hleb itd.) nema nikakve normalno prihcaćene «znakove»: a znakovi, osobeni za stvar o kojoj se radi, moraju da budu, manje ili više, normalno prihvaćeni. Moglo bi se smatrati da mislim da kažem da sam našao ostatke hleba, kao mrvice, ili znake da se hleb nekada tu nalazio, ili nešto slično tome; ali ono što *ne bi* moglo da se smatra da mislim jeste da sam video, probao ili dodirnuo (nešto kao) hleb.

Ono što stvarno kažemo, ako je izgled nečeg u redu ali ga još nismo okusili, jeste «Ovde je nešto što izgleda kao hleb». Ako se posle svega pokaže da to nije bio hleb, mogli

²⁰ Danas lekari razlikuju "simptome" i "(fizičke) znake", ali ova distinkcija ovde nije relevantna, a možda nije ni sasvim jasna.

²¹ Postoje složeniji slučajevi, kao što je slučaj inflacije, gde su znaci nastupajuće inflacije iste prirode kao i sama inflacija, ali su slabiji ili sporiji. Naročito u ovakvim slučajevima, gde znaci ili "tendencije" prestaju, a gde počinje sama stvar, to odrediti je stvar naše odluke; štaviše, kod inflacije, kao i kod nekih bolesti, možemo da u nekim kontekstima produžimo da govorimo o znacima ili simptomima kad je sama inflacija već jasno prisutna, zato što ona nije nešto što se može otkriti prostim opažanjem.

bismo da kažemo «Imao je ukus hleba, ali u stvari to je bio samo surogat za hleb» ili «Pokazivalo je mnogo karakteristične odlike hleba, ali se u važnom pogledu razlikovalo: bila je to sintetička imitacija». To jest, uopšte ne upotrebljavamo reči «znak» ili «simptom».

Sada, ako «znaci» i «simptomi» imaju ovu ograničenu upotrebu, očevidno je da reči da dospevamo samo do «znakova» ili «simptoma»nečega samoga (a to takođe važi i za «svi znaci»). Tako da, kad kažemo da ja odlazim u dodir samo sa *simptomima* njegove ljutine, to nosi važnu implikaciju. Ali *da li* mi ovako govorimo? Sigurno da ne smatramo da nikad nismo neposredno svesni ničeg osim *simptoma* ljutine kod drugog čoveka?

«Simptomi» ili «znaci» ljutine imaju tendenciju da znače znake *rastuće* ili *potisnute* ljutine. Kad ne čovek jednom već eksplodirao, govorimo o nečem drugom – o izrazu, ili manifestaciji ili ispoljavanju ljutine, o izlivu temperamenta i tome slično. Trzanje obrva, bledilo podrhtavanje glasa, sve to mogu biti simptomi ljutinem ali besomučna grdnja ili šamar to nisu, oni su činovi u kojima ljutina nalazi oduška. «Simptomi» ljutine se ne suprotstavljaju, bar ne normalno, čovekovom sopstvenom unutrašnjem ličnom osećanju ljutine, već pre njegovom stvarnom ispoljavanju. Normalno, kada su nam pristupačni samo simptomi, rebalo bi da kažemo da samo *verujemo* da je čovek ljut, dok kada se jednom oda, kažemo da *znamo*²².

I reč «fizički», kako je g Wisdom upotrebljava u u kontrastu sa «mentalno», meni izgleda zloupotrebljena, mada nisam siguran da, u onom slujčaju, ova zloupotreba može da nas dovede u zabludu. On očevidno čovekova osećanja, koja navodi koa tipičan primer «mentalnog», ne želi da nazove *fizičkim*. Ipak, mi to obično često činimo. Postoje mnoga fizička osećanja, kao vrtoglavica, glad ili umor, neki lekari ih svrstavaju među fizičke znake različitih tegoba. O najvećem broju osećanja ne govorimo ni kao o fizičkim ni kao o mentalnim, pogotovu ne o emocijama kao što je ljubomora ili ljutina: mi ih ne pripidujemo *svesti* nego *srcu*. Kada opisujemo neko osećanje kao mentalno, to je zato što upotrebljavamo reč koja se normalno upotrebljava da se opiše fizičko osećanje, u posebnom prenosnom smislu, kao kad govorimo o «mentalnoj» nelagodnosti ili «mentalnom» zamoru.

Jasno je da biti ljut predstavlja nešto više nego prosto ispoljavati simptome i imati osećanje. Jer postoji i ispoljavanje ili manifestacija. I treba da primetimo da se osećanje na jedinstven način odnosi prema ispoljavanju. Kad smo ljuti, imamo impuls koji osećamo i /ili po kome postupamo da vršimo radnje posebne vrste, i ukoliko ne prisnemo ljutinu, mi ih stvarno i činimo. Postoji osobena i čvrda veza između emocije i prirodnog načina da joj se da oduške, koju, pošto smo i sami bili ljuti, poznajemo. Načini na koje se ljutina normalno manifestuje su *prirodni* za ljutinu, baš kao što postje tonovi glasa koji *prirodno* izražavaju različite emocije (negodovanje itd.). Normalno ne smatramo da postoji²³ tako nešto lap

²² Ponekad, kaže se, upotrebljavamo “znam” tamo gde bismo bili spremni da stavimo “Verujem”, kao kad kažem “Znam da je kod kuće, zato što je njegov šešir u predsoblju”; “znati” se tako slobodno upotrebljava umesto “verovati”, zašto bi onda trebalo da pretpostavimo da među njima postoji fundamentalna razlika? Ali pitanje je šta tačno podrazumevamo pod “spremni da stavimo umesto” i “slobodno”? “Spremni smo da stavimo *verovati* umesto *znati* ne kao ekvivalentan izraz već kao slabiji izraz koji je stoga poželjniji, ako imamo na umu ozbiljnost sa kojim, što je postalo pčevidno, ova stvar treba sa se razmatra; prisustvo šešira, koje bi u mnogim kontekstima služilo kao dokaz prisutnosti njegovog vlasnika, moglo bi samo uz krajnju nemarnost da se navede kao dokaz nas uđenju

²³ Nov jezik prirodno postaje neophodan ako treba da dopustimo nesvesna osećanja, ili osećanja koja se izražavaju na paradoksalan način, kao što su osećanja koja opisuju psihoanalitičari.

»biti ljut« nezavisno od nekog impulsa, ma kako neodređenog, da se ljutini da oduška na prirodan način.

Štaviše, pored prirodnih izraza ljutine, postoje takođe i prirodne *prilike* za ljutinu, koje smo takođe upoznali, i koje su na sličan način čvrsto povezane sa «biti ljut». Bilo bi podjednako besmisleno svrstati ih u «uzroke», u nekom pretpostavljeno očiglednom i «spoljašnjem» smislu, kao što bi bilo i svrstati izliv ljutine u «posledicu», u pretpostavljeno očiglednom i «spoljašnjem» smislu. Isto tako, bilo bi besmisleno reći da postoje tri potpuno odvojena fenomena, (1)uzrok ili prilika, (2) osećanje ili emocija, (3) posledica ili manifestacija, koji su dovedeni u vezu «po definiciji» kao mušni za ljutinu, mada bi ovo možda manje navodilo na pogrešan zaključak.

Čini se da je ispravno reći da je «biti ljut» u mnogim aspektima slično sa «imati zauške». To je opis celog obrasca povezanih događaja, kakvi obuhvata prilike, simptome, osećanje i manifestaciju, a možda i druge činioce pored toga. Podjednako je nepromišljeno pitati «Šta je stvarno, sama ljutina?», kao i pokušati da se bolest svede na jedan izdvojen element («funktionalni poremećaj»). Da sam čpvek oseća nešto što mi ne osećamo jeste, u odsustvu g. Wisdomove vrste relepatije,²⁴ dovoljno očevidno i, uzgred ne predstavlja nešto na šta se treba žaliti kao na « ljudsku sudbinu», ali ništa ne iziskuje od nas da kažemo da «to» («samo osećanje»)²⁵ jeste *ljutina*. Obrazac događaja ma kako tačno izgledao, jeste nešto, očigledno, osobeno za slučaj «osećanja» (emocija)- nikako nije potpuno sličan slučaju bolesti: ova osobenost nas, čini se, navodi da kažemo da, ukoliko to osećanje nismo i sami doživeli, ne možemo da znamo kada ga neko drugi doživljava. Štaviše, naše pouzdanje u opšti obrazac čini nas spremnim da kažemo da «znamo» da je drugi čovek ljuti i onda kada smo opazili samo neke delove tog obrasca: jer što su, na primer, novinari koji trčkaraju po Brightonu povezani sa požarom u Fleet- streetu».²⁶

Moć obrasca je tolika da će, ponekad, sak čovek da od spoljašnjih posmatrača prihvati ispravke o svojim emocijama, tj. o njihovom ispravnom opisu. Možemo ga navesti da se složi kako nije stvarno bio ljut, koliko, pre, ozlojeđen ili ljubomorani, pa čak i da nije osećao bol, već da je to samo uobrazio. Ovo ne predstavlja nikakvo iznenađenje, naročito u svetlosti činjenice da je on, kao i svi mi, prvenstveno naučio da upotrebljava izraz «Ja sam ljut» time što je (a) zapazio prilike, simptome, manifestacije itd. u slučajevima kad druge osobe za *sebe* kažu «Ja sam ljut», (b) time što mu drugi, koji su zapazili sve što se o njemu moglo opažati u izvesnim prilikama, kažu «Ti si ljut», tj. da bi trebalo da on kaže «Ja sam ljut». Uopšte, veoma je teško biti potpuno siguran o «pukim» osećanjima i emocijama, ako se takve stvari uopšte mogu otkriti, čak teže nego, recimo, o ukusima koje, normalno, opisujemo samo po njihovim uzrocima (ukus «nanasa», «katrana» itd.)

Pored toga, sve reči za emocije su pomalo neodređene, što smo videli daljim nedoumicama da li «znamo» kada je neko ljut. One teže da pokriju prilično širok skup

²⁴ Postoji, izgleda mi, nešto što se stvarno događa, što je prilično različito od g. Wisdomove telepatije, i što ponekad doprinosi našem znanju osećanja drugih ljudi. Govorimo, na primer, «Osećam njegovo nezadovoljstvo» ili «Možete da osetite njegovu ljutinu», i čini se da u tome ima nek istine. Ali osećanje koje mi osećamo, mada istinsko «osećanje», *nije*, u ovim slučajevima, nezadovoljstvo ili ljutina, već neko naročito osećanje – *dvojniki* ovom prvom.

²⁵ «Osećanja» tj. Oseti, koja možemo da opazimo kod sebe kad smo ljuti jesu stvari kao što su lupanje srca ili grčenje mišića, koje se po sebi može opravdano nazvati «osećanjem ljutine».

²⁶ Prema tome dovodi nas u zabludu ako pitamo «Kako mogu da od natmurenog izraza dođem do ljutine?»

nedovoljno određenih situacija: a obrasci na koje se odnose obično su prilično složeni (mada vrlo često, opšte poznati i ne tako teški za prepoznavanje), tako da je lako da jedna od više ili manje nužnih odlika ne bude prisutna, izazivajući tako nedoumicu šta tačno da kažemo u takvom, nepravilnom, slučaju. Uviđamo, prilično dobro, da ako kažemo da *znamo* može se od nas tražiti da to i *dokažemo*, i u tom pogledu, neodređenost terminologije predstavlja veliku smetnju.

Možda smo već dovoljno toga rekli da pokažemo kako se najveći deo teškoća, koje nam soje na putu kad kažemo da znamo da je nešto češljugar, javlja u mnogo većoj meri kada želimo da kažemo da znamo da je neko drugi ljut. Ali postoji osećanje, -koje je, smatram, opravdano,- da u ovom drugom slučaju postoji još jedna sasvim *naročita* teškoća.

Ova teškoća izgleda da pripada onoj vrsti koju je g. Wisdom istakao nasamom početku svog niza članaka «Other Minds». Pitalo se ne može li neko da pokazuje sve simptome ljutine (ispoljavanje i sve ostalo), čak *ad infinitum*, a ipak da *ne bude (stvarno ljut)*? Setićemo se da on tu teškoću uzima bez sumnje provizorno, kao teškoću ličnu onoj koja se može javiti u pogledu stvarnosti bilo kog «materijalnog» objekta. Ali, u stvari, ona ima svoje sopstvene naročite odlike.

Izgleda da tu mogu da nastanu tri različite sumnje.

1. Kad je po svemu sudeći ljut, zar ne bi mogao stvarno da bude pod uticajem neke druge emocije, tako što, mada normalno oseća istu emociju koju bismo i mi osećali u prilikama kada bismo, na njegovom mestu, osećali ljutinu, i mada se normalno ponaša kako se i mi ponašamo kad smo ljuti, u ovom slučaju on postupa neuobičajeno?

2. Kada je po svemu sudeći ljut, zar ne bi mogao stvarno da bude pod uticajem neke druge emocije, tako što, u prilikama kada bismo mi, na njegovom mestu, osećali ljutinu, on normalno oseća neku emociju koju bismo mi, da je doživimo, razlikovali od ljutine, a ipak se ponaša onako kako bismo se i mi ponašali kad bismo osećali ljutinu_

3. Kada je po svemu sudeći ljut, zar ne bi mogao stvarno da ne oseća nikakvu emociju?

U svakodnevnom životu, ovi problemi se javljaju u naročitim okolnostima i predstavljaju istnsku teškoću. Možem da budemo u nedoumici : (1) da li nas neko *obmanjuje*, suzbijajući svoje emocije, ili glumeći emocije koje ne oseća, (2) da li *pogrešno razumemo* nekoga (ili nas), pogrešno pretpostavljajući da on «oseća kao i mi» da ima emocije slične našima, ili (3) da li je neka radnja druge osobe stvarno promišljena ili možda samo, neki način, nehotećna ili nepažljiva. Ove vrste nedoumica mogu da se jave, i često se javljaju i u pogledu radnji osoba koje vrlo dobro poznajemo.²⁷ Bilo koja od njih, ili sve tri zajedno, nalazi se, možda, u osnovi citata iz Virginie Woolf.²⁸: sve one su prisutne u osećanju usamljenosti koje povremeno obuzima svakog od nas.

Nijedna od ovih naročitih teškoća sa «stvarnošću» ne javlja se u vezi sa češljugarima ili hlebom, kao što se, na primer, naročite teškoće sa oazama ne javljaju u vezi sa stvarnošću emocija druge osobe. Češljugar nije nešto što može da se izigrava, niti je hleb nešto što može da se potisne: možemo da budemo obmanuti izgledom neke oaze, ili pogrešno da

²⁷ Takođe, postoji naročit način na koji možemo da sumnjamo u “stvarnosti” svojih sopstvenih emocija, možemo da sumnjamo da li možda sami sebi ne “glumimo”. Profesionalni glumci mogu da se nađu u stanju kad više ne znaju stvarno šta su njihova istinska osećanja.

²⁸ (Koji je Wisdom citirao u svom prologu)

protumačimo predznake oluje, ali oaza ne može da nas laže, niti možemo pogrešno da razumemo oluju onako kao pogrešno razumemo čoveka.

Mada su teškoće naročite, načini nakoje postupamo sa njima su, u početku, slični onima primenjenim u slučaju češljugara. Postoje (više ili manje grubo) utvrđeni postupci za slučajeve u kojima podrazumevamo obmanu, ili pogrešno razumevanje, ili nepažnju. Tim sredstvima vrlo često uspevam da ustanovimo (mada ne očekujemo da to uvek činimo) da neko glumi, ili da smo ga pogrešno razumeli, ili da nije voljno delao, ili da prosto nije podložan nekom emociji. Ovi poslednji slučajevi, u kojima se javljaju sumnje koje zahtevaju rešenje, suprotstavljeni su normalin slučajevima kojih se držimo²⁹ sve dok ne postoji neki naročit nagoveštaj da se radi o obmani itd., i to obmani neke, u datim okolnostima, razumljive vrste, to jest vrste koja se može shvatiti zato što je motiv itd. nagovešten na naročit način. Ne postoji čak ni sugestija da *nikada* ne znam kakve su emocije drugih ljudi, ili da bih u pojedinim slučajevima mogao da ne budem u pravu ni iz kakvog posebnog razloga ili ni na kakav poseban način.

Neobični slučajevi obmane, nerazumevanja itd. (koji nisu pravilo) ne događaju se, *ex vi termini*, uobičajeno: posedujemo praktično znanje o podesnim prilikama i iskušenjima za obmanu, ili nerazumevanje, njihovim praktičnim granicama i normalinim tipovima. Pa ipak, *oni* mogu da se dogode i mogu da postoje njihovi široko rasprostranjeni oblici, a da mi te činjenice još nismo svesni. Ako dođe do toga, u izvesnom smislu sismo bili u pravu, jer naša terminologija ne odgovara činjenicama, i od tada ćemo morati da budemo obazriviji kad kažemo da znamo, ili ćemo morati da preispitamo naše ideje i terminologiju. Ovo smo stalno spremi na učinimo, u oblasti tako složenoj i zagonetnoj kao što su emocije.

Međutim preostaje još jedna naročita odlika ovog slučaja koja ga, takođe, radikalno razlikuje od slučaja koja ga, takođe, radikalno, razlikuje od slučaja češljugara. Češljugar, materijalni objekat, jeste, kako smo ranije insistirali, neispisan i *nem*: a čovek govori. U kompleksu događaja koji nas navode da kažemo da znamo da je drugi čovek ljut, u kompleksu simptoma, prilika, ispoljavanja i ostalog, posebno mesto zauzimaju njegove sopstvene tvrdnje o tome šta su njegovca osećanja. U običnim slučajevima, mi bez pogovora prihvatamo ove tvrdnje i tada kažemo da znamo, tako reći, «iz druge ruke», šta su njegova osećanja: mada, naravno, «iz druge ruke» ovde ne može da se upotrebi da implicira da bi bilo ko, osim njega, mogao da zna «iz prve ruke», is stoga se, možda, stvarno tako i ne upotrebljava. U neobičnim slučajevima, gde se njegov tvrdnja sukobljava sa opisom slučaja koji bismo inače bili skloni da damo, ne osećamo se obaveznim da prihvatimo njegovu tvrdnju, mada uvek osećamo neku nelagodnost pri odbacivanju te tvrdnje. Ako neko neprestano laže ili obmanjuje samog sebe, ili ako postoje očiti razlozi zašto bi on u ovoj prilici lagao ili sebe obmanjivao tada se mnogo ne dvoumimo, ali ako čovek, koji je celog svog života svime što je činio pokazivao sausvaja neko besmisleno verovanje, ostavi za sobom belešku u svom dnevniku da u to nikad nije verovao, tada verovatno ne bismo znali šta da kažemo.

Želeo bih da u zaključku navedem još neka zapažanja o ovoj ključnoj stvari, o našem verovanju onome što sam čovek kaže o svojim osećanjima. Mada vrlo dobro znam da mi ovde sve nije baš sasvim jasno, ne mogu a da se ne osećam sigurnim da je to od

²⁹ “Ne možeš da varaš sve ljude sve vreme” je “analitički iskaz”

fundamentalnog značaja za problem tuđih svesti, i da mu nije posvećena pažnja koju zaslužuje, možda baš zato što je toliko očigledno.

Čovekovo sopstveno tvrđenje nije (ne smatra se primarno kao) znak ili simptom, mada može (sekundarno i veštački) da se takvim smatra. Njemu je obezbeđen jedinstven položaj među činjenicama koje navodimo. Pitanje je tada «Zašto mu verovati?».

Postoje odgovori koje možemo da damo na ovo pitanje, koje ovde treba da shvatimo u opštem smislu «Zašto da mu ikad verujemo?», a ne prosto kao «Zašto da mu verujemo u ovom slučaju?». Možemo da kažemo da smo u prošlosti znali za mnoge njegove tvrdnje o drugim stvarima, a ne njegovim emocijama, i da smo uvek mogli da ih verifikujemo na osnovu našeg sopstvenog opažanja činjenica o kojima je govorio: tako da u stvari imamo neku osnovu za indukciju o njegovoj opštoj pouzdanosti. Ili možemo da kažemo da se njegovo ponašanje najjednostavnije «objašnjava» pretpostavkom da on oseća emocije slične našim, baš kao što psihoanalitičari, kad upotrebljavaju terminologiju «nesvesnih želja», «objašnjavaju» nastrano ponašanje analogijom sa normalnim ponašanjem.

Međutim, ovi odgovori su ipasni i beskorisni. Oni su toliko očigledni da ne zadovoljavaju nikoga, dok sa druge strane, ohrabruju onog ko postavlja pitanje da ide «u dubinu», hrabreći nas, sa svoje strane, dao ve odgovore preuveličavamo, sve dok ne postanu sasvim izopačeni.

Pitanje, ako ga sledimo korak dalje, postaje prigovor samoj mogućnosti «verovanja drugom čoveku», u uobičajenom smislu te reči. Kakvo «opravdanje» imamo za pretpostavku da uopšte postoji tuđa svest sa kojom komuniciramo? Kako možete da znate šta to predstavlja za tuđu svest da uopšte nešto oseća, i stoga, kako možete da razumete? Tada smo u iskušenju da kažemo kak pod «verovati mu» podrazumevamo samo da izvesne glasove uzimamo kao znake ponašanja koje tek što se nije javilo, i kak «tuđe svesti» stvarno nisu ništa stvarnije od nesvesnih želja.

Međutim, ovo je izopačen prikaz situacije. Čini se, pre, da je verovanje drugim osobama, autoritetu i svedočenju, suštinski elemenata akta komunikacije, akta koji svi mi stalno vršimo. On je isto tako nesvodljiv deo našeg iskustva kao, recimo, davanje obećanja ili učestvovanje u takmičarskim igrama, ili čak opažanje mrlja boje. Možemo da izložimo izvesne prednosti takvih radnji i da razradimo neku vrstu pravila za njihovo «racionalno» obavljanje (kao što pravnici i istoričari i psiholozi stvaraju pravila za prihvatanje svedočenja). Ali ne postoji «opravdanje» za njihovo vršenje kao takvo.

ZAVRŠNA PRIMEDBA

Jedan naš govornik je na našem skupu u Manchesteru rekao je, otprilike, da stvarna zagonetka ostaje još uvek to da «Ne treba da kažem da znam da je Tom ljut, zato što mi njegova oććanja nisu data u introspekciji»: i to je, bez sumnje ono oko čega mnogi lupaju glavu. Srž onog što sam polušao da izložim jeste prosto:

1. Naravno, Tomova osećanja mi *nisu* data u introspekciji (bili bismo u lepoj situaciju da jesu).

2. Naravno, ja ponekad znam da je Tom ljut.

Stoga

3. Pretpostaviti da pitanje «Kako znam da je Tom ljut?» treba da znači «Kako su mi Tomova osećanja data u introspekciji?» (zato što, kao što znamo, to je ono što znanje jeste ili da bude) predstavlja prosto presipanje iz šupljeg u prazno.

(1946)

S engleskog preveo:
Rastko Jovanović